

14. *Стоянов И.* История на Българското възрждане / И. Стоянов. – Велико Търново, 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.chitanka.info/lib/text/5773>. Доступ – 14.01.2009.
15. *Струкова К. Л.* Проблема национально-освободительного движения балканских народов / К. Л. Струкова // Балканские исследования. – М., 1979. – Вып. 5: Основные проблемы балканистики в СССР. – С. 21–41.
16. *Хрох М.* От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / М. Хрох // Нации и национализм. – М., 2002. – С. 121-145.
17. *Червенков Н.* Внешнеполитическая ориентация Тайного центрального болгарского комитета / Н. Н. Червенков // Балканские страны в новое и новейшее время: Сборник статей. – Кишинев, 1977. – С. 41–54.
18. *Червенков Н.* Об организационном становлении течения «молодых» в болгарском национально-освободительном движении во второй половине 60-х гг. XIX в. / Н. Н. Червенков // Известия Академии наук Молдавской ССР. – Сер. обществ. наук. – 1980. – № 2. – С. 18–26.
19. *Чорній В.* Історія Болгарії / В. П. Чорній. – Львів, 2007.

УДК 94: 392. 3 – 058. 13 (477) «17/18»

Історіографія купецького шлюбу українських губерній Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. в контексті «нової соціальної історії»

Харченко Артем

*Харченко Артем. Історіографія купецького шлюбу українських губерній Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. в контексті «нової соціальної історії». У статті аналізуються погляди українських істориків на проблеми історії купецької родини і шлюбу. Особлива увага приділяється визначенню так званої шлюбної поведінки, що дозволить нам всебічно дослідити життя купецької родини Харківської губернії. Зазначається, що всебічне вивчення купецького шлюбу вимагає тісної міждисциплінарної співпраці в галузях історії, філософії, соціології та ін. **Ключові слова:** купець, родина, шлюб, шлюбна поведінка, «нова соціальна історія».*

Харченко Артем. Історіографія купецького брака українських губерній кінця XVIII – початку XX вв. в контексті «нових соціальної історії». В статті аналізуються погляди українських істориків на проблеми історії купецької родини і брака. Особливу увагу приділено визначенню так званого шлюбного поведіння, що дозволить нам з усіх боків вивчити життя купецької родини Харківської губернії. Відзначається, що з усіх боків вивчення купецького брака потребує тісного міждисциплінарного співробітництва в напрямках історії, філософії, соціології і др. **Ключові слова:** купець, родина, брак, шлюбне поведіння, «нова соціальна історія».

Kharchenko Artem. Historiography of Merchant Marriage of the Ukrainian Provinces of the end XVIII – the beginnings of XX centuries in a context «a New Social History». The opinions of the Ukrainian historians are analyzed to the problems of history merchant's family and marriage in the article. The special attention is spared determination of the so-called marital behavior. It will permit us comprehensively to study the life of the merchant's family in Kharkiv province. Comprehensive study of object requires close collaboration between scientific disciplines such as history, philosophy, and sociology. **Key words:** merchant, family, marriage, marital behavior, «new social history».

На сучасному етапі розвитку українського суспільства проблеми історії родини і зокрема такого важливого її елемента, яким є шлюб, викликають неабиякий інтерес дослідників. Та кризова ситуація, що є характерною для сьогоднішньої української родини вочевидь повинна викликати глибоке занепокоєння суспільства. Короткотривалість шлюбу, зростаюча кількість розлучень, зневага до родинних цінностей – все це ті ознаки, за якими ми можемо говорити про кризу родини і шлюбу в нашому суспільстві. Ретроспективний погляд на проблеми цих суспільних інститутів допоможе зрозуміти причини такої ситуації і можливо надасть «рецепти» її подолання.

Становлення історії родини як окремого напрямку української історичної науки підсилює увагу дослідників до історії шлюбу, як основоутворюючого елемента цього інституту суспільства. Здавалось, наслідками такої уваги повинні були стати численні спеціальні публікації, участь українських істориків у міжнародних круглих столах та наукових конференціях з даної проблематики і т. ін. Втім, незважаючи на величезне зацікавлення історією родини характерне для західноєвропейської і північноамериканської науки з 1970-80-х рр., українські історики майже залишаються осторонь цих досліджень [22, с. 76]. І це незважаючи на те, що вивчення родини і сьогодні є перспективним і навіть домінуючим напрямом в європейській історичній науці [26, с. 126].

Вочевидь, перед дослідниками постає чимало невирішених проблем. Багатолітня перевага політичних та соціально-економічних чинників у історичній реконструкції життя нашого суспільства в радянській період, та зосередження на державницьких і ідеологічних проблемах в перші десятиліття незалежної України сьогодні даються взнаки, залишаючи білі плями в нашій історії.

Метою нашого дослідження стала ревізія української історіографії на предмет вивчення історії купецького шлюбу наприкінці XVIII – на початку XX ст., на території українських губерній, які входили до складу Російської імперії, зокрема і стосовно купецтва такого значного регіону, яким була Харківська губернія. Даний хронологічний період було обрано не випадково. За цей період у суспільстві Російської імперії відбувалися складні соціальні процеси. Населення держави зазнало значних змін, ставши на шлях перетворення традиційного суспільства на модерне [23, с. 26]. Одним з аспектів цих змін була так звана «родинна революція», в ході якої відбувався (але не був завершений) перехід від родини авторитарного типу, характерного традиційному суспільству, до егалітарного типу. Населення українських губерній не залишилось осторонь цих змін. Регіон був об'єктом міграції, зазнавав змін в економічних, правових, соціокультурних підвалинах свого життя, що відбилось і на шлюбно-сімейних відносинах різних груп населення, в тому числі купецтва. За умов практичної відсутності робіт присвячених безпосередньо історії шлюбно-сімейних відносин купецтва, зокрема і щодо верстви на території українських губерній, ми розглянемо її наявність у працях присвячених історії купецтва.

В нашому дослідженні ми розглядаємо купецький шлюб як систему загальновищезначних суспільством і верствою норм, які отримали в науковій літературі назву шлюбної поведінки (*marital behavior* в англomовній традиції). Звичайно, при цьому ми не могли обійти увагою становлення даної проблематики в західноєвропейській історичній науці, представники якої вивели дослідження історії шлюбно-сімейних відносин на сучасний науковий рівень. Зауважимо, що сама дефініція шлюбної поведінки є однією з проблем, яку потрібно вирішити досліднику. Британець П. Берк слушно відзначав, що такі проблеми постають перед істориками, коли вони стають на ще незнані предметні поля [3, с. 17]. Сам термін з'явився на перетині міждисциплінарних розвідок істориків, соціологів, демографів. Недаремно український дослідник Г. Касьянов пише: «міждисциплінарність стає свого роду усвідомленою необхідністю для історика, і саме вона передбачає адаптацію тих термінів і категорій, які дозволяють одночасно залишатись в межах історії» [14, с. 6]. Виходячи з таких міркувань, зазначимо, що на думку соціологів шлюбну поведінку можна трактувати як відношення людини до шлюбу, дітей, родини відповідно до прийнятих в її соціальній групі норм [4, с. 73]. Історики трактують цей термін як систему дій, що визначає вибір шлюбного партнера, вступ до шлюбу, перебування в ньому і навіть розлучення [24, с. 3].

Спираючись на думку американського історика Л. Стоуна [29, с. 42], ми вважаємо за необхідне виявлення характеристик шлюбної поведінки купецтва в працях дослідників за наступними напрямками: демографічна проблематика (шлюбність верстви та ін. кількісно вимірювальні показники), правнича проблематика (закони та звичаї, що регулювали шлюбні відносини), соціологічна проблематика (статеві-вікові особливості), психологічна проблематика (відносини подружжя, в тому числі і сексуальні, їх сприйняття суспільним оточенням). Сукупні розвідки за цими напрямками забезпечать цілісність нашого дослідження.

Вивчення родини і її невід'ємної складової – шлюбу має давні традиції у європейській, в тому числі і вітчизняній історіографії. Вже у XIX ст. ми можемо простежити нові тенденції в розумінні проблем родини. У Франції, Німеччині, Великій Британії видавалися праці дослідників, які змінили існуючий традиційний погляд на шлюб як на первісний та моногамний елемент родини, освячений церквою союз чоловіка та жінки. Так, Ф. Енгельс, розглядаючи родину як історичну категорію, продемонстрував органічний зв'язок шлюбу з різними етапами розвитку родини і суспільства [32, с. 522].

Науковці Російської імперії розпочали дослідження історії родини і шлюбу синхронно зі своїми європейськими колегами. Втім, через певні обставини увага істориків до купецької родини на довгий час залишалась досить обмеженою. Так, у дореволюційний період головний акцент в дослідженні історії шлюбно-сімейних відносин було зроблено на сілянській сім'ї, а, крім того, на окремих дворянських родинах. Саме ці дві верстви вважались визначальними у суспільстві, а тому актуальність їх дослідження видавалась беззаперечною. З початку Великих реформ 1860 рр. з'явилися перші нариси, присвячені історії купецтва Російської імперії [9, 16]. Їх автори – економісти і правники центральними темами визначали економічну діяльність верстви, правове становище та благодійництво. Проблеми шлюбу в середовищі купецтва не знайшли відображення. На цьому тлі необхідно відзначити фундаментальну роботу Д. Багалія та Д. Міллера, в якій автори розглянули питання про купецтво в контексті історії губернського міста Харкова, надавши фрагментарні відомості про побут і традиції представників цього стану [1].

За часів СРСР при вивченні теми шлюбно-сімейних відносин увага науковців була зосереджена на робітничій сім'ї. Купецтво як соціально ворожа верства ототожнювалась з класом експлуататорів, тому автори або оминали її проблеми, або подавали їх у певному ракурсі, зумовленому ідеологією історичного матеріалізму [5, с. 114]. Лише у 1970-ті рр. рамки традиційних досліджень було розсунуто. Саме в цей час починається вивчення історії купецтва Російської імперії як окремої соціальної верстви. Історія купецтва вивчалась на регіональному рівні, значно розширилось коло досліджуваних проблем [11]. Тим не менш тези дослідників щодо шлюбно-сімейних відносин у купецькій родині зберігали узагальнюючий характер [19, с. 84].

Вищеназваним змінам у вітчизняних розвідках передували справжній прорив у західноєвропейських дослідженнях історії родини і шлюбу. Наслідком такого прориву стало значне оновлення підходів і концепцій. Спроба продемонструвати певний розрив з традиційною наукою призвела до появи нового терміну – «нова соціальна історія». Таку назву отримав потужний інтелектуальний рух останньої третини ХХ ст., наслідками якого стало утвердження ідеї цілісності гуманітарних наук, як наук про людину [17, 28]. Не взявши до уваги класичні роботи в руслі цих змін, ми не зрозуміємо переходу історії родини і шлюбу з області маргінального знання на провідні позиції нової історичної науки. Тим більше, що і радянська історіографія вочевидь сприйняла нові віяння (більшою або меншою мірою це відобразилось в працях 1980 рр.).

В середині 60-х рр. ХХ ст. англієць Дж. Хайнал продемонстрував перспективність порівняльного вивчення структури родини в різних регіонах світу на підставі особливостей шлюбної поведінки населення окремих місцевостей. Порівнюючи демографічну статистику населення різних територій протягом другої половини ХVІІІ – початку ХХ ст. Хайнал розподілив населення Європи на дві великі групи, запропонувавши географічну межу такого розподілу по лінії Трієст – Санкт-Петербург. Загальним висновком дослідження стала теза про унікальність шлюбної поведінки західноєвропейців, що відрізняла їх від населення країн Східної Європи. На думку науковця відмінність двох моделей полягала насамперед у факторі який дозволяв кількісне вимірювання певних параметрів: ранньої або пізньої шлюбності, універсальної (тобто всеохоплюючої) або неповної шлюбності та ін [31]. Цей фактор і отримав назву «шлюбної поведінки».

Не менш важливим в плані формування нових підходів до вивчення історії шлюбу було дослідження П. Леслетта присвячене історії родини у Великій Британії [20]. Британський дослідник виокремив п'ять основних типів домогосподарства в залежності від родинних зв'язків між його членами. Співставивши «європейську» та «східну» моделі шлюбної поведінки, Леслетт прийшов до висновку про їх відмінність у багатьох аспектах (запропонувавши діагностичні параметри для порівняння моделей). Для Східної Європи він вважав характерними велику пропорцію спільно мешкаючих родичів, відсутність господарств одинаків, низьку кількість простих та розширених родин, велику кількість багатопоколінних і багатошлюбних родин і т. ін.

Починаючи з 1970-80-х рр. до вивчення історії родини на підставі нових наукових методів приєднуються італійські, французькі та німецькі вчені [12]. У рамках так званої «мікроісторії» вивчався щоденний досвід різних соціальних груп, зокрема і їх шлюбні традиції. Історія родини інтегрувалась у традиційну історію, ставши невід'ємною складовою соціальної історії.

Наприкінці 1970-х рр. статті Дж. Хайнала та П. Леслетта були видані російською мовою в СРСР, але не викликали широкого резонансу

(принаймі не призвели до дискусії навіть в середовищі радянської історичної науки) [20, 31]. Скоріше за все, така реакція була зумовлена тим, що структури родини на Сході Європи залишались маловивченими, були відсутні дослідження на мікрорівні. Тільки з середини 1980-х рр. з'являються перші розвідки присвячені окремим місцевостям Російської імперії [33, 34]. У дослідженні історії родини їх автори продемонстрували високий рівень аналітичності і міждисциплінарності, що цілком відповідало вимогам «нової соціальної історії». Показово, що їх авторами були вчені з країн Західної Європи та США. На початку 1990-х рр. у спеціалістів не було чіткого уявлення щодо динаміки та регіональних особливостей шлюбної поведінки населення Східної Європи. На сьогоднішній день цілком очевидно є теза про те, що для відповіді на питання чому відбувались зміни шлюбної поведінки, а не тільки констатації самого факту змін, родину необхідно розглядати в її історичній динаміці.

У пострадянський період проблема дослідження купецької родини вийшла на новий рівень. Вітчизняні історики отримали можливість неупередженого висвітлення історії купецького стану (якою ще потрібно було скористатись). Стали можливими застосування нових методів досліджень, залучення великого досвіду західноєвропейських авторів. Потужна традиція досліджень купецької родини різних регіонів Російської імперії у сучасній російській історіографії надає можливість вітчизняним науковцям проводити компаративні дослідження. Корисним може стати досвід російських колег у визначенні характеристик моделі шлюбної поведінки купецтва окремих регіонів Російської імперії. Так, російський дослідник Ю. Гончаров, досліджуючи специфіку шлюбної поведінки сибірського купецтва, приділяє увагу: віку укладання шлюбу, різниці у віці чоловіка та дружини, змінам у рівні шлюбності, походженню чоловіка та жінки укладаючих шлюб, кількості шлюбів і розлучень та ін. [6, с. 124]. На думку дослідника, вивчення цих аспектів дозволяє характеризувати важливі риси сімейних відносин в купецькому середовищі, а також виявити деякі демографічні процеси в купецькій верстві [6, с. 132].

Але, незважаючи на досить сприятливі обставини і сьогодні О. Донік має всі підстави писати про те, що: «У вітчизняній історіографії практично відсутні спеціальні праці з історії купецтва» [10, с. 17]. В цьому з ним погоджується і О. Гуржій [7, с. 3]. Доробок вітчизняних науковців складають лише окремі статті і мабуть єдине дисертаційне дослідження [2].

Досить скромним залишається внесок українських вчених в загальноєвропейські дослідження з історії родини. Так, на семінарі з проблематики родинних структур який проходив у 2000 р. у Відні М. Крикуном вперше було представлено матеріали розвідок на території Київщини наприкінці XVIII ст. які продемонстрували деяку відмінність шлюбної поведінки українських земель від російських місцевостей [25,

с. 28]. Висновком семінару стала доволі цікава теза про існування широкої перехідної смуги між двома великими зонами шлюбної поведінки, яка охоплювала принаймі деякі регіони України, Білорусі та Балканських країн.

Інтереси українських істориків 1990 рр. зосереджувались навколо традиційних тем: професійної діяльності купецтва, соціально-правового статусу, динаміки чисельності та ін [16, 21]. Втім, і сьогодні тема історії родини купецької верстви, питання купецького шлюбу майже не висвітлюються у наукових працях. Серед новітніх вітчизняних досліджень купецької верстви відзначимо статтю І. Гуржій присвячену проблемі повсякденного життя київського купецтва в XIX ст. Втім, в темі купецької родини дослідниця обмежується тезами про «сімейні драми» та «сімейні чвари», якими і характеризує повсякденне життя купецтва [8, с. 27].

Таким чином, українська історична наука традиційно ставилась до проблем шлюбно-сімейних відносин як до другорядних. Тим більше ми можемо це відзначити стосовно історії купецького шлюбу. В роботах вітчизняних дослідників дореволюційного і радянського періоду проблеми історії купецької родини і шлюбу представлені побіжно і фрагментарно. Починаючи з 1970-х рр. українські історики намагались долучитись до загальноєвропейських тенденцій, розширивши коло досліджуваних тем. За часів незалежності тема історії купецтва висвітлюється більш різнопланово. Втім, далеко не всі її аспекти представлені у сучасних дослідженнях. Відкритим залишається питання історії шлюбно-сімейних відносин купецтва українських губерній Російської імперії, що додає актуальності нашому дослідженню. Визнавши фрагментарність наших знань в цій проблематиці, маємо змогу окреслити напрями подальших досліджень. Деякі аспекти, як-то демографічний та соціальний аналізи історії купецької родини можна вивчати шляхом дослідження опублікованих джерел, нового прочитання існуючої наукової літератури [13, 26]. Інші, зокремі ті, що стосуються соціокультурних, соціопсихологічних питань, потребують широких архівних досліджень з урахуванням сучасних тенденцій провідних західних шкіл з соціальної історії. Безперечно, цілісне дослідження шлюбно-сімейних відносин в купецькій родині потребуватиме комплексного урахування всіх цих аспектів, а також відображення зв'язку історії купецької родини з загальними тенденціями соціально-економічного та культурного розвитку сучасного їй суспільства.

Література

1. *Багалеї Д. І., Міллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 (репринт. изд.) / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Т. 1. – Харьков, 1993; Т. 2. – Харьков, 1993.
2. *Беліков Ю.* Купецтво Харківської губернії: Дис. ... канд. іст. Наук / Ю. Беліков. – Харків, 2003.

3. Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє / П. Берк // Нові перспективи історіописання. – Київ, 2004.
4. *Большой толковый социологический словарь* / Сост. Д. Джери, Москва, 1999. – Т. 1
5. *Вольфсон С. Я.* Семья и брак в их историческом развитии / С. Я. Вольфсон. – Москва, 1937.
6. *Гончаров Ю. М.* Купеческая семья второй половины XIX – начала XX вв. / Ю. М. Гончаров – Барнаул, 2002.
7. *Гуржій О. І.* Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / О. І. Гуржій. – К., 2004.
8. *Гуржій І. О.* Окремі аспекти повсякденного життя київських купців XIX ст. / О. І. Гуржій // Укр. іст. журнал. – 2010. – № . – С. 24-34.
9. *Добровольский В. И.* Брак и развод / В. И. Добровольский – СПб., 1903.
10. *Донік О. М.* Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) О. М. Донік // Укр. іст. Журнал. – 2006. – № 7. – С. 16–41.
11. *Жирнова Г. В.* Брак и свадьба русских горожан в прошлом и настоящем / Г. В. Жирнова. – Москва, 1980.
12. *Зидер Р.* Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII- XX вв.) / Р. Зидер – Москва, 1997.
13. *Кабузан В. М., Брук С. И.* Динамика численности населения России в XVIII – начале XX в.: источники и историография / В. М. Кабузан, С. И. Брук // Историческая демография: Проблемы, суждения, задачи. – М., 1989.
14. *Касьянов В. Г.* Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування / В. Г. Касьянов // Укр. іст. журнал. – 2006. – № 2. – С. 4-15.
15. *Круг идей:* Историческая информатика в информационном обществе. Труды VII Конференции Ассоциации «История и компьютер». – М., 2001.
16. *Крутіков В. В.* Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. / В. В. Крутіков // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 3. – С. 57-66.
17. *Культурология. XX век* / Ред. С. Я. Левит. – СПб., 1998.
18. *Кухаржевский И.* Общий очерк развития семейных отношений вообще и брачных в особенности // И. И. Кухаржевский / Варшавские университетские известия. – 1901. – № 1-3.
19. *Лаверычев В. Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861–1900 / В. Я. Лаверычев. – Москва, 1974.
20. *Ласлетт П.* Семья и домохозяйство: исторический подход / П. Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века. Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. – Москва, 1979. – С. 132-157.
21. *Лазанська Т. І.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Т. І. Лазанська // Укр. іст. журнал. – 1996. – № 2. – С. 65-73.
22. *Маслійчук В. Л.* Провінція на перехресті культур / В. Л. Маслійчук. – Харків, 2007.
23. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократ. семьи, граждан. общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 1.
24. *Михеева А. Р.* Брак, семья, родительство / А. Р. Михеева – Новосибирск, 2001.
25. *Носевич В.* Еще раз о Востоке и Западе: структуры семьи и домохозяйств в истории Европы / В. Носевич // История и компьютер. – М., 2001. – С. 15-38.
26. *Поляков Ю. А.* Человек в повседневности / Ю. А. Поляков // Отечественная история. – 2000. – № 3. – С. 126.

27. *Рашин А. Г.* Население России за 100 лет (1811-1913 гг.). / А. Г. Рашин. – М., 1956.
28. *Репина Л. П.* «Новая историческая наука» и социальная история / Л. П. Репина. – Москва, 2009.
29. *Репина Л. П.* Социальная история в историографии XX столетия / Л. П. Репина. – Москва, 2001.
30. *Таран Л. В.* Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. В. Таран // Укр. іст. журнал. – 1999. – №. 1 – С. 85-91.
31. *Хаджнал Д.* Европейский тип брачности в перспективе / Д. Хаджнал // Брачность, рождаемость, семья за три века. Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона. – Москва, 1979. – С. 14-70.
32. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс. – Москва, 2003. – С. 507-695.
33. *Hareven T. K.* The History of the Family and the Complexity of Social Change / The American Historical Review. – 1991. – Vol. 96. – No 1. – P. 95.
34. *Mitterauer M. and Kagan A.* Russian and central European family structures: comparative view // Journal of Family History. – 1982. – № 7. – P. 103-131.